

ДІАЛЕКТИКА ОСНОВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ

Анна Пазенок,

канд. юрид. наук, доцент,
заступник завідувача кафедри нотаріального права
та організаційного забезпечення діяльності нотаріату
Київського університету туризму, економіки і права

На сучасному етапі суспільного розвитку відбувається істотна трансформація правової системи держави. Однією з причин цього процесу є загальноцивілізаційна тенденція зростання ролі людського чинника в суспільних подіях, актуалізація значення таких людських цінностей, як гідність, свобода, соціальна справедливість тощо. Ця тенденція, яка у суспільних науках отримала назву «гуманістичний поворот», безумовно, стосується і правознавства та правової культури соціуму в цілому. Вона пред'являє нові підвищені вимоги до конституційної діяльності держави, стимулює наукові пошуки юристів. Логічним наслідком дії зазначеної тенденції є певна зміна акцентів уваги фахівців конституційного права, її перенесення із загальних проблем правового вдосконалення держави на проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Не людина для держави, а держава для людини – так афористично оформлено визнання сутності цього акценту.

Проблема прав і свобод людини та громадянина, зокрема соціальних, перебуває в центрі уваги теоретиків і практиків конституційного процесу, адже саме соціальні права декларують права людини на працю, гідний рівень життя та соціальне забезпечення, що особливо актуально в умовах глобальної фінансової кризи, масового безробіття та бідності.

Ключовим терміном у теорії соціальних прав є такий концепт, як «соціальне». Що таке соціальне? Одностайної думки вчені щодо цього поняття не дійшли. Згідно з поглядами ряду дослідників «соціальне» має три основних значення [1, с. 15–21]:

- соціальне як надприродне, надорганічне існування людини, яка у процесі свого розвитку досягла стадії духовного життя;
- соціальне як синонім суспільного (тобто спосіб спільної діяльності чи організації людських взаємовідносин);
- соціальне як нормативне поняття, що визначає сферу державного чи недержавного забезпечення умов існування та праці людей, а також регулювання відносин між ними з приводу задоволення потреб у захисті прав на гідний рівень життя (наприклад, «соціальна

сфера суспільства», «соціальне забезпечення», «соціальна держава» тощо). У будь-якому з цих значень доцільність і правомірність вживання зазначеного терміна не піддається сумніву.

Однак існують радикально протилежні підходи до використання категорії «соціальне». Так, Ф. Гайек категорично виступає проти застосування слова «соціальне», вважає його «потворним». Термін «соціальний», на його думку, є апеляцією до стародавнього ідеалу загальнообов'язкової поведінки, а не ключовим при описанні фактів. Він вважає, що зміст основних понять, з якими поєднується цей термін, втрачає будь-який сенс або повністю змінюється. Ф. Гайек наводить приблизно 160 іменників, зміст яких перекручується саме завдяки прикметнику «соціальний». Словом «соціальний» зловживають у всьому світі. Однак особливій критиці піддана Західна Німеччина, де Конституція 1949 р. містила вираз *sozialer Rechtsstaat* – «соціальна правова держава», і звітти поширилося поняття «соціальна ринкова економіка» [2, с. 195–201].

На нашу думку, така точка зору не є переконливою, адже соціальне, наголошуючи на людині як основній соціальній цінності в суспільстві, додає «людського виміру» до основних понять суспільної науки. На сучасному етапі інтерес до категорії «соціальне» значно підвищився. Поняття «соціальне» є засадничим для визначення таких категоріальних дефініцій, як «соціальна сфера», «соціальна демократія», «соціальна політика», «соціальна допомога», «соціальна держава», «соціальні права» тощо.

В юридичному аспекті вживаються всі ці поняття, але базовим серед них є категорія «соціальні права». У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існує ряд визначень цієї категорії та декілька підходів до з'ясування сутності соціальних прав.

Ю. Годика та В. Журавський зазначають, що соціальні права – це права, пов'язані з соціальними відносинами людини з суспільством, державою, колективами, іншими людьми. На нашу думку, це визначення не повністю розкриває сутність соціальних прав, адже всі від-

носини громадянина з суспільством, тобто соціумом, можна вважати соціальними.

О. Скакун вважає, що соціальні права – «це можливості (свободи) особистості та громадянина вільно розпоряджатися своєю робочою силою, використовувати її самостійно або згідно з трудовим договором, тобто право на вільну працю (вибір виду діяльності, нешкідливі умови праці, гарантований мінімальний розмір заробітної плати тощо), право на соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, гідний рівень життя тощо» [3, с. 196].

Юридичний словник визначає основні соціальні права і свободи людини та громадянина як сукупність конституційних прав людини (або лише громадянина конкретної держави), які уможливають їй претензії на отримання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ. Основні соціальні права та свободи людини покликані забезпечувати людині гідний життєвий рівень, право на працю та винагороду за неї, право на житло, право на безоплатне медичне обслуговування тощо [4, с. 230].

Відомий теоретик прав людини П. Рабінович визначає соціальні права як певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними, рівними для всіх людей [5, с. 16]. А з такого розуміння випливає висновок, що здійснення прав людини, зокрема соціальних, обмежується наявним рівнем розвитку суспільства.

Однією з найбільш розвинутих у соціальному відношенні держав Західної Європи є Федеративна Республіка Німеччина. Саме ця країна однією з перших проголосила себе соціальною, вона є визнаним лідером у справі законодавчого забезпечення соціальних прав і свобод, створенні дієвих механізмів їх реалізації та захисту.

Основні соціальні права людини та громадянина належать до системи загальних конституційних прав і свобод, яка включає в себе також особисті, політичні, економічні, культурні права та свободи. Всі вони пов'язані між собою і в сукупності є основою правового статусу особистості. Основні права та свободи мають спільні та відмінні ознаки, вони посідають неоднакове місце в каталозі прав і свобод людини.

Слід зазначити, що деякі конституційні доктрини взагалі не визнають соціальні права окремою категорією прав (на відміну від конституційно визнаних особистих і політичних). У деяких країнах соціальні права не підлягають судовому захисту, а сприймаються як декларовані побажання державним органам забезпечити кожному члену суспільства гідний рівень життя та нормальні умови для розвитку особистості. Більшість європейських країн,

зокрема Німеччина й Україна визнають соціальні права окремим видом прав, нарівні з особистими та політичними, гарантують їх реалізацію та захист (у тому числі судовий). Отже, місце соціальних прав і свобод людини та громадянина залежить від конституційної доктрини кожної окремої держави.

Законодавство України та Німеччини закріпило повний перелік основних соціальних прав і свобод, які визнаються, охороняються та забезпечуються нарівні з іншими групами прав. Проте виявляється не всі дотримуються такої точки зору. Відомий теоретик права, професор М. Козюбра зазначає, що деякі правознавці, дотримуючись радянської традиції, розглядають соціально-економічні права як «найбільш суттєві, корінні», а всі інші права людини (громадянські, політичні) похідними, тобто фактично другорядними [6, с. 9–10].

Німецькі дослідники виділяють соціальні права в систему прав, хоча Основний Закон ФРН не містить їх повного переліку, обмежуючись лише характеристикою права на працю (вільний вибір професії, місця роботи, недопущення примусової праці). Але відсутність юридичної фіксації не означає, що соціальні права не потрапляють до поля дії німецького конституційного права. Адже законодавство більшості федеральних земель закріплює повний перелік основних соціальних прав і свобод (право на працю, на відпочинок, на страйк, на житло, на соціальний захист тощо). Крім того, після ратифікації ФРН міжнародних правових актів, зокрема Європейської соціальної хартії, до системи соціальних прав увійшли також ті, що встановлюються міжнародними правовими документами.

Для визначення співвідношення соціальних прав і свобод людини та громадянина в Україні та Німеччині з іншими видами прав і свобод необхідно порівняти соціальні права, закріплені в законодавстві України та Німеччини, зокрема такі, як право на працю, право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування тощо, з іншими видами конституційних прав.

Першочергове значення має порівняння соціальних прав з особистими (громадянськими) правами, оскільки особисті права є невідчужуваними та невід'ємними, пріоритетними правами будь-якої людини. Особисті права визнаються всіма державами світу, підлягають особливому захисту й охороні, бо пов'язані з гідністю особи. Порівнюючи особисті права, наприклад право на життя, з соціальними, ми бачимо, що кожне з цих прав спрямоване на охорону та збереження життя і здоров'я людини як найвищої соціальної цінності. Стаття 27 Конституції України визначає, що кожен має право захищати своє життя та здоров'я від протиправних посягань, тобто встановлюється

обов'язок держави захищати життя людини, а воно невід'ємно пов'язане із здоров'ям. Іншими словами, спільною ознакою цих прав є обов'язок держави з гарантування та захисту як життя, так і здоров'я людини, а пріоритетним, безумовно, є право на життя як первинна, вихідна передумова життєдіяльності кожного живого організму.

Основний Закон Німеччини у першому розділі закріпив блок особистих прав і свобод своїх громадян як основу правового статусу особистості. Саме ця група прав має найбільш чітку регламентацію та пріоритетне значення. Це пояснюється тим, що особисті права безпосередньо пов'язані з гідністю кожної людини і не можуть бути обмежені чи скасовані державою ні за яких обставин.

Таким чином, особисті (громадянські) та соціальні права мають спільні (суб'єкти, спрямованість на захист життя та здоров'я, встановлення системи гарантій) і відмінні ознаки. Відмінним є походження цих груп прав. Адже особисті права є «класичними» правами першого покоління, природними та невідчужуваними, а соціальні права – це права другого покоління, позитивні, які реалізуються з державною допомогою. Особисті права є пріоритетними відносно соціальних як у нас, так і в Німеччині, що підтверджується їх нормативним закріпленням у таких міжнародно-правових документах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини та громадянина тощо [7, с. 39].

Про пріоритетність громадянських прав свідчить також той факт, що в розвинутих демократичних країнах до цього часу деякі вчені-конституціоналісти не визнають соціальні права як окремий вид конституційних прав. Скептично ставився до соціальних прав німецький суспільствознавець М. Кранстон, який стверджує, що неможливо визначити соціальні й економічні права як загально визнані права людини [8, с. 231]. Наприклад, право на працю німецький дослідник А. Бебель назвав «нісенітницею» (Unsinn), а К. Каутски вважає це право «консервативною утопією» [9, с. 42].

Наступною групою прав, яка входить до системи конституційних прав і свобод людини та громадянина, є політичні права, що являють собою суб'єктивні права громадян у політичній сфері; вони характеризують ступінь політичної свободи та розвиток демократії. Політичні права є пріоритетним видом прав, а соціальні права несуть похідний характер. Політичні права здійснюють зв'язок апарату держави з громадянським суспільством, а також тісно пов'язані з реалізацією багатьох інших конституційних прав і свобод громадян, наприклад права на житло, працю, охорону здоров'я та медичну допомогу тощо. Політичне

право громадян об'єднуватися у професійні спілки створює можливості для реалізації соціального права на захист своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів. Світова практика демократичного державотворення переконує в тому, що політичні права, а саме – право на свободу думки та слова, право на об'єднання у політичні партії та громадські організації, на інформацію, на вільне виявлення своїх поглядів є одним із наріжних каменів розбудови демократичної, правової держави, громадянського суспільства [10].

Основною відмінністю між політичними та соціальними правами є сфери застосування цих прав, а також коло суб'єктів. Так, суб'єктами політичних прав і свобод можуть бути лише громадяни відповідної країни, а суб'єктами основних соціальних прав і свобод можуть виступати всі фізичні особи, які перебувають у межах конкретної держави.

Тісний зв'язок існує між економічними та соціальними правами. Економічні права – це можливості людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ, тобто у сфері економічних (майнових) відносин. За радянських часів і в деяких сучасних правових концепціях прийнято не виділяти соціальні права як окрему групу прав, а розглядали їх у сукупності з економічними правами (як соціально-економічними). Зокрема, такої точки зору дотримуються Л. Гордон, С. Надель та ін. [11, с. 159]. На нашу думку, це не є доцільним, адже соціальні й економічні права формують відносно автономну систему прав, кожна з яких забезпечує певну сферу суспільних відносин, але, безумовно, вони тісно пов'язані, мають багато спільних ознак. По-перше, їх поєднує коло суб'єктів, якими можуть виступати всі фізичні особи. По-друге, вони мають спільне коло об'єктів, які розташовані як у матеріальній, так і соціальних сферах, зокрема власність (житло, одяг, харчування), право на трудову діяльність тощо. По-третє, важливим спільним елементом є те, що реалізація цих груп прав залежить від економічних можливостей держави, які, у свою чергу, залежать від її політики.

Основні соціальні й економічні права людини та громадянина мають багато спільного, зокрема, сутністю цих прав є створені державою можливості для їх використання, а саме – можливість мати приватну власність, займатися підприємницькою діяльністю, отримувати соціальний захист, медичне страхування тощо. Змістом зазначених прав є створені державою умови для реалізації цих прав, а формою здійснення – спеціальний, установлений законом порядок їх використання. Відмінною залишається лише сфера застосування цих прав.

На нашу думку, недоцільно визначати пріоритетні та другорядні права серед економічних і соціальних. Питання про їх важли-

вість і пріоритетність вирішується по-різному в кожному конкретному випадку. Так, ст. 41 Конституції України визначила, що кожен має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю. Право власності спільне з правом на житло, його змістом є створені державою умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність чи отримати безкоштовно. Отже, в даному випадку основне соціальне право є похідним від економічного права на власність. Якщо ж аналізувати право на працю як основне соціальне право і право на підприємницьку діяльність, то змістом цього права є створені умови, за яких кожен громадянин вільно обирає чи вільно погоджується заробляти собі на життя працею, зокрема це може бути підприємницька діяльність, тобто економічні права можуть розглядатися як похідні від соціальних.

Основний Закон Німеччини ставиться до економічних прав як до фундаментальних, ґрунтовних і пріоритетних по відношенню до соціальних. На думку німецьких конституціоналістів, зокрема Н. Роземана, саме право власності дає людині можливість вільно розпоряджатися собою, вільно обирати вид занять і всесторонньо розвивати свою особистість [12, с. 91].

Із соціальними правами людини та громадянина певною мірою збігаються основні культурні права. За своїм змістом культурні права та свободи – це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній, інформаційній) сфері, це певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу, всього людства, їх засвоєння, використання, участі у подальшому їх розвитку. Сутність культурних прав, тобто можливість певної поведінки у культурній сфері, є спільною з соціальними правами. Спільним є коло суб'єктів цих груп прав, а також їх походження, тобто відношення до прав другого покоління. Відмінним залишається лише сфера використання цих прав.

Можна стверджувати, що культурні права деякою мірою є похідними від соціальних прав, оскільки соціальні права та свободи людини і громадянина відіграють активну роль в реалізації культурних прав. Так, освіта та творчість є неможливими в разі недотримання основних соціальних прав [13, с. 143–144]. Подібність соціальних прав до культурних підтверджується також тим, що в багатьох європейських країнах, зокрема в Німеччині, право на освіту належить до основних соціальних прав і вважається передумовою реалізації права на працю.

Законодавці Німеччини взагалі досить скептично поставилися до культурних прав, які, як правило, відносять до соціальних (наприклад, право на освіту). У той самий час у нормативно-правових актах окремих земель є положення відносно права на свободу творчості та вільний доступ до культурних цінностей.

Висновки

Дослідження діалектики відносин соціальних прав людини і загальних конституційних прав свідчить, що соціальні права є похідними по відношенню до особистих (громадянських) і політичних прав, які утворюють серцевину цілісної правової системи прав людини. Разом із тим соціальні права є пріоритетними щодо економічних і культурних, оскільки вони забезпечують гідний рівень життя та можливість отримання соціальних благ. Слід зазначити, що в Німеччині основний акцент зроблено на природних правах людини, а Конституція України закріпила весь комплекс прав людини та громадянина.

Література

1. *Социология: наука об обществе* / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Х., 1996. – 688 с.
2. *Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма* / Пер. с англ. – М., 1992. – 304 с.
3. *Скакун О. Ф. Теория государства и права*. – Х., 2000. – 704 с.
4. *Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь*. – М., 1997. – 384 с.
5. *Рабінович П. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії)* // Український часопис прав людини. – 1997. – № 3–4.
6. *Козюбра М. Теоретико-методологічні аспекти прав людини* // Український часопис прав людини. – 1997. – № 3–4. – С. 9–10.
7. *Международные акты о правах человека*. – М., 2002. – 784 с.
8. *Cranston M. Kann es soziale und wirtschaftliche Menschenrechte geben?* in E.-W. Böckenförde, R. Spaemann (Hg.), *Menschenrechte und Menschenwürde*. – Stuttgart, 1987.
9. *Böckenförde E.-W., Jewitz J., Ramm Th. (Hg.) Soziale Grundrechte*. – Heidelberg, Karlsruhe, 1981. – 157 s.
10. *Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. – К., 2006. – 374 с.
11. *Права человека*. – М., 2003. – 573 с.
12. *Rosemann N. Die Entwicklung der wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Menschenrechte und ihre Bedeutung in der Bundesrepublik Deutschland* // *Soziale Menschenrechte – die vergessenen rechte?* – 1. Aufl. – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2001. – 264 s.
13. *Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика*. – К., 2003. – 652 с.

